

Розвиток культурно-освітньої сфери Поділля: сторінки історії

УДК 94:2-773](477.43)“17/18”(043.3)

Ю.І.Блажевич

Організація та функціонування духовної освіти в Подільській православній єпархії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.)

У статті на основі архівних, документальних та історичних матеріалів висвітлено процес становлення та розвитку православної освіти в Подільському регіоні після приєднання краю до складу Російської імперії в кінці XVIII і в період 50-х років XIX ст.

Ключові слова: Поділля, єпархія, православна освіта, духовна семінарія, духовні училища, парафіяльні школи, церковнопарафіяльні навчальні заклади, русифікація.

Важливим важелем єпархіальної влади у здійсненні імперської синодальної політики у зазначеному періоді було питання формування кадрового потенціалу духовенства через організацію православної освіти і виховання підрастаючого покоління в дусі великодержавних стандартів. Для цього виділялись значні кошти для відкриття і функціонування духовної семінарії і духовних училищ та парафіяльних шкіл, забезпечення православних закладів відповідними кадрами викладачів, інспекторів та інших відповідальних осіб. Студентів і учнів набирали, насамперед, з дітей церковного кліру. Відповідно до урядових та синодальних інструкцій розроблялись навчальні програми, здійснювалася підготовка і підбір підручників, посібників та релігійної літератури. Постійний контроль за навчальним процесом та виховною роботою серед семінаристів і учнів духовних училищ здійснювався цивільною та церковною владою. Однак, необхідно зазначити, що такий комплексний підхід до вирішення цього питання сформувався лише в 40–50-ті роки XIX ст., коли царизм остаточно надав перевагу православним цінностям у формуванні законслухняних громадян поліконфесійної та багатонаціональної Російської імперії.

Необхідно зазначити, що дослідження і відображення теми в українській і зарубіжній літературі відбувалося в три етапи: дореволюційному, радянському та сучасному. На першому переважно накопичувався фактичний матеріал і створювалися джерела епістолярного жанру. В цьому плані значний науковий інтерес щодо осмислення державно-церковних відносин на Поділлі в досліджуваній період, розкриття суті політики царського уряду з одержавлення релігійних конфесій і перетворення їх у інструмент імперського контролю над духовно-релігійною сферою краю представляють публікації дореволюційних дослідників церковної історії В. Антоновича, В. Біднова, П. Викула, К. Добролюбовського, М. Кояловича, О. Лотоцького, А. Неселовського, І. Олесницького, П. Орловського, В. Песецького, С. Рункевича, С. Сіцинського, М. Тальберга, П. Троїцького, В. Шульгіна, М. Яворського, В. Якубовича та ін.

У радянські часи, панівними для яких були комуністична ідеологія з її войовничим атеїзмом, істотних праць з релігійної історії на Поділлі не з'явилося. Між тим, були опубліковані загальні дослідження історії православної церкви І. Власовського, Д. Дорошенка, А. Карташова, М. Нікольського, С. Сірополка, І. Смолича та ін.

З утвердженням державної незалежності України світ побачила низка ґрунтовних узагальнюючих праць, присвячених розвитку релігійної сфери на Поділлі наприкінці XVIII – в середині 50-х рр. XIX ст. Значний науковий інтерес щодо розкриття суті інкорпораційної і уніфікаційної політики царського уряду згідно з великоросійськими і синодальними правилами представляють публікації таких відомих сучасних українських істориків, як В. Бондаренко, А. Колодний, О. Крижанівський, А. Пономарьов, С. Плохий, О. Реєнт, В. Смолій, Г. Степаненко, Н. Стоколос, П. Яроцький та інші, котрі дозволяють глибше з'ясувати обрану для дослідження проблему.

Вагомий вклад у вивчення окремих аспектів релігійного життя Поділля вносять сучасні вчені і дослідники Л. Баженов, О. Григоренко, Є. Зваричук, А. Лисий, А. Опря, С. Причишин, І. Рибак, В. Ровінський, А. Святненко, І. Сесак, П. Сливка, П. Слободянюк, В. Смолінський, А. Філінюк, автор цього повідомлення та ін. Цікаву наукову інформацію релігієзнавчого характеру містять наукові збірники за підсумками міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових форумів, проведених на теренах нашого краю.

З приєднанням до складу Російської держави Поділля тут розпочалися освітньо-культурні перетворення за великодержавними та синодальними взірцями. Їхньою метою була підготовка священицького корпусу та виховання законотрусливих мешканців в інтересах імперії. У цьому виникла низка труднощів, зумовлених особливостями, пов'язаними передусім із тривалою колонізацією та окатоличенням населення Подільського регіону панською Польщею. Польський вплив відчувався після 1793 р. ще протягом майже сорока років. Таке довготривале перебування Поділля під владою Речі Посполитої негативно позначилося на загальному стані православної церкви. Влада й освіта фактично була зосереджена у руках поляків. До того ж підтримку

і покровительство їм надавали Павло I та Олександр I і візитатор, поляк за національністю і католик за віросповіданням, Ф. Чацький. Православне духовенство відзначалося безправністю та малоосвіченістю. У шкільництві панувала польська мова. На теренах краю з'явилося 22 нових католицьких монастирі і костьоли, а при них – мережа шкіл і училищ. У 1821 р. у тридцяти чотирьох католицьких училищах навчалось 940 учнів. Відновили свою діяльність єзуїтські школи в Кам'янці-Подільському і Вінниці, а василіанські – у Барі й Немирові [1, с. 36]. В середині 20-х рр. у Кам'янець-Подільській дієцезії нарахувалося вже 44 таких школи, зокрема й у Кам'янці, Городку, Саганові, Тарноруді, Проскуріві, Дунаївцях, Зінькові, Ярмолинцях та інших містах і містечках Поділля [2, с. 38]. У березні 1804 р. за ініціативи Ф. Чацького в Кам'янці-Подільському відбувся з'їзд римо-католицького духовенства задля залучення польських дворян і католиків до поширення початкової освіти в регіоні. Було прийнято рішення про відкриття і утримання нових костельних шкіл за рахунок церковної десятини з римо-католицьких костелів [2, с. 39–40]. Насправді ж такі зобов'язання виконали лише летичівські домініканки та ярмолинецькі бернардини і заснували при своїх монастирях школи [3, с. 230].

У серпні 1811 р. було затверджено новий статут таких шкіл, написаний єпископом Ф. Мацькевичем. Документ встановив правила настоятелям чернечих обителів щодо нагляду за парафіяльними школами, а єпископу у посланнях окреслив обов'язки вчителів, програму предметів, до переліку яких входили катехизм, читання і писання польською та російською мовами, арифметика, правила етикету і доброї поведінки, короткий огляд історії Старого та Нового Заповітів [4, с. 417–418].

Особливістю релігійної ситуації і стану шкільництва було те, що після 1813 р. всі зареєстровані польські духовні школи західних губерній були виключені з-під нагляду Міністерства народної освіти і підпорядковані Департаменту духовних справ інших віросповідань Міністерства внутрішніх справ. Після повстання поляків у 1830–1831 рр. на Поділлі за наказом цього міністра були ліквідовані парафіяльні школи при католицьких монастирях і костьолах. Всі католики були позбавлені можливості відвідувати такі заклади. На протигагу їм було створено чимало нових шкіл при православних церквах на території Подільської єпархії [5, с. 82]. Як бачимо, тільки після подій початку 30-х рр. православна церква почала утверджувати свої позиції в освітній сфері. Проте цей процес затягнувся на десятиліття.

Ще в перші роки становлення Подільської православної єпархії перед церквою постала гостра проблема забезпечення новостворених парафій священиками і церковнослужителями. Призначення на вакантні посади колишніх уніатських священиків і переведення в єпархію духовенства з російських територій і Лівобережної України мали тимчасовий і, як показали події, не зовсім виправданий характер. Адже більшість переведених зі східних регіонів православних духівників через бідність і злиденність місцевих парафій невдовзі повернулася додому. З іншого боку, колишні священики були нена-

дійними у справі утвердження вірнопідданської ідеології серед місцевого населення. До того ж нечисленний православний клір мав низький рівень освіти. Адже за польського панування православних духовних навчальних закладів на Поділлі не було. Такий стан речей не міг задовольнити церковну владу, а тим більше державну владу.

Водночас необхідно зазначити, що, незважаючи на активну русифікацію і уніфікацію церковно-релігійного життя краю, в середовищі низового православного кліру та певної частини мирян ще довгий час зберігалися елементи самобутності українського православ'я в церковно-обрядовому побуті подільського селянства і інтелігенції. Саме завдяки наявності цієї самобутності “подільське духовенство, – за переконанням О.Лотоцького, – не зазнало того болочого процесу асиміляції та нівеляції, через який пройшло наше духовенство по інших частинах України” [6, с. 238-239].

До деякого часу самодержавна машина рахувалася з такою ситуацією. Як підкреслює Г.Степаненко, це сталося насамперед завдяки тому, що “царський уряд чітко усвідомлював: у державі повинна бути єдина православна віра. Тому хай краще буде на Поділлі православна церква з тимчасовими українськими ознаками, ніж римо-католицька. Зусилля уряду в цьому регіоні були спрямовані перш за все на опрацювання, а потім вже на русифікацію населення” [7, с. 215]. Для справжнього опрацювання необхідно створити відповідні умови, насамперед в освітньо-культурній сфері. Зробити це протягом короткого часу не було можливості, тому що, по-перше, імперський курс корегувався відповідно до уподобань тих, хто приходив на царський престол у цей період; по-друге, тому, як вже зазначалося, що не було підготовлених церковних кадрів і не було навчальних закладів, які б цим займалися; по-третє, це вимагало значних фінансових витрат. Але непослідовна політика Павла I і Олександра I, їх постійне загравання з католиками призвело до того, що діяльність закладів освіти перебувала під постійним тиском з боку римо-католицької конфесії, якій, за висловом Д.Дорошенка, царизм залишив “повну гегемонію в обсягу культурно-просвітнього життя, головню в царині шкільництва” [8, с. 497].

Ще однією важливою причиною, яка відчутно гальмувала освітній процес, було існування кріпацтва. Кріпаки не бачили ніякої віддачі від освіти, оскільки вона не змінювала їхнього підневільного становища. Окрім того, коли селяни цілими днями перебували на панщині або на своїх клаптиках землі, діти не мали змоги ходити в школу. Вони працювали в домашньому господарстві – доглядали худобу, птицю, молодших братів і сестер. Більшість кріпаків вважала, що освіта – це прикрий додаток до панщини, котрий тільки забирає робочу силу з господарства. До того ж поміщики та їх поплічники дивились на освіту своїх “хлопів” як на даремну трату часу. Здебільшого польські пани змушували залежних від них священників припиняти в школах заняття від ранньої весни до пізньої осені. На становленні шкільництва в подільських селах негативно позначалася й відсутність дієвої державної підтримки, яка всіляко гальмувала освітній процес. З огляду на всі ці обставини духовні правління в своїх

рапортах у консисторію серед причин відсутності шкіл при церквах називали небажання парафій віддавати своїх дітей до школи, протидію і свавілля поміщиків, нестачу приміщень, палива, підручників тощо.

На час приєднання Поділля до Росії навчальні заклади в краї функціонували в структурі православних (незначна кількість), уніатських (найбільше) і католицьких (найбільш впливових) парафій. Подоляни переважно здобували освіту в дяківських школах. Вони утримувалися на кошти батьків, а вчителями в них були дяки, які переважно навчали українською мовою читати Буквар, Часослов, Псалтир і церковних співів. Але такі школи почали занепадати і на початку XIX ст. майже зникли [9, с. 1135-1138]. Понад 90% населення краю було неписьменним. Двері навчальних закладів були відкриті тільки для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників. Лише окремі сільські діти могли навчатися в декількох парафіяльних училищах [10, с. 161].

Не набагато кращим був освітній рівень у православних священників. Більшість з них не вчилася в єзуїтських чи василіанських школах, отримала домашню освіту або навчалася читати і співати в церкві, де й освоїла порядок богослужіння і виконання церковних таїнств, суворо дотримуючись вимог і правил трєбника Петра Могили [4, с. 397].

На початок 20-х рр. XIX ст. в Подільській губернії діяло чотири таких училища. Найбільшим серед них було Барське, майже удвічі меншим – Вінницьке та два невеликі – Кам'янецьке і Немирівське. Об'єктивно вони не могли охопити навчанням всіх дітей шкільного віку. Навчалася в них всього 1444 учні, відповідно 664, 391, 190 і 199 у кожному училищі переважно з дворян та шляхти. Навчальний процес забезпечував 51 вчитель. Діяльність всіх чотирьох училищ координував директор. Функціонували училища в пристосованих, здебільшого тісних приміщеннях. Кам'янецьке знаходилося в частині недіючого монастиря, споруда якого була хоч і кам'яна, але стара та незручна. Вінницьке училище розташовувалося у великому монастирському приміщенні, яке вимагало капітального ремонту, а кошти на нього були відсутні. Подібним було становище Барського училища. Тільки Немирівське училище діяло в будинку засновника графа В.Потоцького [11, арк. 23].

В усіх училищах вивчалися катехізис, арифметику, алгебру, геометрію, прямолінійну тригонометрію, скорочену географію, стародавню історію, вітчизняну історію, початки поезії, риторичку, логіку, фізику, початки мінералогії і ботаніку, працю та домоводство, латинську і німецьку мови, а в Барському училищі – давньослов'янську і поверхово – французьку та російську мови. З 1801 р. у Вінницькому народному училищі було введено малювання, а в Барському та Немирівському училищах – гру на інструментах [11, арк. 23]. У навчальному плані Барського училища в 1825 р. було 22 предмети. Окрім вищезгаданих, ще вивчалися логіка та риторика, архітектура, топографія, мінералогія, землеробство, садівництво тощо [12, с. 190-191].

Усі навчальні заклади опинилися під всезростаючою залежністю і контролем з боку російської влади; з іншого – під посиленням польського впливу,

особливо католицької церкви. Зі страху перед революцією Павло I заборонив використання у навчальних закладах всіх книг, виданих під впливом французької революції. Для того, щоб жоден опозиційний голос не порушив ідейних підвалин російського деспотизму, імператор заборонив всі закордонні книги і навіть ноти. У зв'язку з цим у 1801 р. було проведено ревізію підручників, посібників, іншої літератури, які знаходилися в бібліотеках навчальних закладів Подільської губернії. В ході її проведення з'ясувалося, що у Барському училищі перебувало 12 екземплярів книг з Краківської академії, пронизаних антимонархічними ідеями. Всіх їх, в тому числі "Прописи загальної історії", вилучили з навчального закладу і заборонили для будь-якого використання у навчальному процесі. Після війни з Наполеоном цензура на навчальну літературу стала ще більш вимогливішою і суворішою. А після польського повстання 1830–1831 рр. уряд заборонив більшість книг польських авторів на історичну тему, наприклад, книгу Міклашевського "Зображення польської історії", опубліковану у Варшаві польською мовою [13, арк. 1-8]. Тоді ж рішенням Київського учбового округу було заборонено особам польського походження займатися навчанням і вихованням учнів [14, арк. 1-4].

Суттєвих змін у доступі народних мас до навчання не внесла і реформа системи освіти, що розпочалася у 1803 р. Адже ні царизм, а тим більше поміщики, не були зацікавлені в освічених українських кріпаках. Передусім ставилось завдання уніфікувати існуючу в Правобережжі мережу освітніх закладів та провести в них русифікацію. Для цього було створено Міністерство народної освіти [15, с. 232-233]. В основу реформи, як відомо, були покладені нові Правила народної освіти, затверджені Олександром I та підписані міністром освіти Росії графом П. Завадовським. Правилами встановлювався порядок, за яким у кожній парафії або на дві парафії відкривалися парафіяльні училища.

Створювані при церковних парафіях навчальні заклади були початковою ланкою освіти. Організаційно вони підпорядковувалися в казенних селах священнику і одному авторитетному мешканцю, у поміщицьких селах перебували під опікою місцевих поміщиків [16, арк. 67, 70]. Навчання в них продовжувалося 4–6 місяців у селах і до одного року – в містах. Дітей навчали переважно польською мовою читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. Проте найголовніше зводилося до формування в них навичок роботи в сільському господарстві та ремісництві [17, с. 168].

Уцілілі на початку XIX ст. в Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Могилівському повітах парафіяльні школи були в такому жалюгідному стані, що їх під час ревізії 1820 р. навіть не ввели до списку діючих [18, с. 27]. Фактично такі школи ще довго залишалися в зародковому стані. На 1840 р. на Поділлі діяло лише 46 парафіяльних народних шкіл, в яких навчалось всього 246 учнів [2, с. 37].

Другу ступінь в системі початкової освіти краю склали повітові духовні училища. Спочатку вони були двокласні, а з прийняттям статуту 1828 р. були перетворені у трикласні. У духовних училищах вивчали російську мову, гео-

графію, історію, арифметику, природознавство, фізику, малювання. Двері цих навчальних закладів були відкриті лише для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників неукраїнського походження. Тільки окремі сільські діти могли навчатися в одно- та двокласних парафіяльних училищах, яких було обмаль. Зокрема у 1804 р. в губернії їх функціонувало 21, в 1825 р. – 44, в 1830 р. – 47 таких шкіл, де навчалося всього 1133 учнів, з них тільки 40 дівчат [10, с. 161]. Відкриття і функціонування в Подільській губернії таких училищ і запровадження в них Правил народної освіти було пронизано духом русифікації. Відповідно до статті 34 глави другої у навчальних закладах першого і другого рівнів вводилося обов'язкове вивчення учнями граматик російської, польської, німецької, французької, латинської та грецької мов. Про граматику української мови не згадувалося ніде жодним словом [19, арк. 17]. У разі порушень чи відхилень від передбачених норм до вчителів застосовувалися різні покарання аж до звільнення з роботи. Взагалі учителів в цих училищах було небагато, в середньому не більше трьох, їх фаховий рівень, за деякими винятками, був низький, хоча тут вивчалось багато дисциплін.

Значний тиск, як вже зазначалося, чинився на навчальні заклади краю з боку поляків, які, користуючись покровительством А. Чарторийського і Ф. Чацького, особливо щедро фінансували ті училища і школи, що активно насаджували католицизм в середовищі української шляхетської верхівки.

На зламі XVIII – XIX ст. у Подільській єпархії почала формуватися мережа середніх православних навчальних закладів. Серед них заслуговує на увагу Подільська духовна семінарія, створена на виконання указу Павла I у 1798 р. архієпископом Іоаникієм. У березні 1798 р. року Іоаникія видав розпорядження духовній консисторії, щоб вона повідомила єпархіяльному духовенству про відкриття на Поділлі духовної семінарії в складі двох класів – інформаторського і граматичного при Шаргородському Свято-Миколаївському монастирі. У документі архіпастиря було поставлено завдання всім священнослужителям і церковнослужителям єпархії до 1 травня 1798 р. “...дітей від 10 до 15 років, які навчалися російської грамоти і писали нею, а також озайомлених із латинською мовою”, обов'язково направити в Шаргородське училище [20, с. 47]. За невиконання розпорядження про направлення своїх дітей на навчання в визначений термін їх чекало покарання згідно з царським указом.

Офіційне відкриття духовної семінарії відбулося у грудні 1798 р. Причин на це було декілька. Спочатку в містечку Шаргород розпочалася епідемія моривиці, і там було введено карантин до 9 грудня 1798 р. По-друге, частина дітей подільського духовенства вже навчалася у василіанських і католицьких школах. По-третє, багато церковників через злиденне існування не могли відправити своїх дітей на навчання, адже воно повинно було проводитися за рахунок батьків. По-четверте, деякі священники, щоб уникнути небажаної необхідності, не реєстрували своїх дітей відповідного віку в клірових відомостях, інші, посилаючись на багатодітність і злиденність, ігнорували розпорядження вищого церковного начальства.

Таке ставлення до виконання розпорядження спонукало єпархіальне керівництво вжити більш суворих заходів. Так, наприклад, духовенству діти, якого без вагомих причин не приступили до навчання, загрожувало виключення з духовного звання і навіть переведення до кріпацького стану. Деколи на місця виїжджали спеціальні особи, які силоміць доставляли дітей до семінарії. В кращому випадку, за невиконання наказів єпархіального управління батьків штрафували на 5 рублів або тимчасово позбавляли парафії. Відповідні розпорядження архієрея забороняли священикам віддавати своїх дітей до будь-яких навчальних закладів, окрім православних [21, арк. 1-72]. Більшість дітей, які навчалися в уніатських і католицьких навчальних закладах, перевели до семінарії. Так завдяки зусиллям духовної влади, насамперед архієрея Іоанікія, були досягнуті перші позитивні результати, хоча з усієї єпархії було зібрано лише 130 дітей подільських кліриків, котрі розпочали навчання в новій семінарії [20, с. 47].

Першими учителями нового навчального закладу були випускники Київської духовної академії. Більшість із них була родом з Поділля, добре знала звичаї, традиції та дух і характер місцевого люду, що допомагало їм у практичній діяльності. Взагалі питанню формування викладацького складу семінарії приділялася особлива увага. Духовна консисторія за дорученням правлячого архієрея розшукувала грамотних священиків, пропонувала їм викладацьку роботу з умовою збереження за ними духовних посад.

За наказом Іоанікія, першим ректором Шаргородської духовної семінарії був призначений архімандрит Гавриїл, який після закінчення Київської духовної академії та прийняття чернецтва був проповідником при кафедрі Київського митрополита, а з 1783 по 1794 рр. служив капеланом у сані ігумена при російському посольстві в Варшаві. Проводив богослужіння в посольській церкві і одночасно опікувався православними церквами навколо Варшави та виконував обов'язки радника єпископа В.Садовського. Однак за підозрою властей був ув'язнений разом із єпископом. Після придушення польського повстання 1794 р. він був звільнений з в'язниці і, за дорученням фельдмаршала Суворова, відправляв священицькі обов'язки в діючій армії на території Польщі. Водночас командував російськими військами порушив клопотання перед Св. Синодом про підвищення його в сан архімандрита, що й було зроблено. З 1796 р. Гавриїл працював намісником Шаргородського монастиря, а в 1798 р. – ректором новоутвореної духовної семінарії [20, с. 48]. У 1806 р. було розпочато переведення семінарії у Кам'янець, яке завершилось у 1808 р. Для потреб семінарії у 1805 р. виділили двоповерховий кам'яний будинок, побудований в останній чверті XVIII століття, а також закупили ще три будинки, що зміцнило навчально-матеріальну базу [22, с. 42] і сприяло успішному розвитку цього навчального закладу.

Після смерті Гавриїла у 1800 р. справу розвитку семінарії продовжив новий ректор, архімандрит Інокентій (Ставінський). Наступним ректором семінарії був Стефан Романовський, за духовним званням – архієпископ.

Четвертий ректор – Георгій Яшуржинський – керував семінарією майже десять років (з 1813 по 1822 рр.). Після нього впродовж двадцятих років XIX століття її ректором був отець Сергій. За посадою керівник семінарії був постійним членом духовної консисторії.

Префектом семінарії працював протоієрей Андрій Кисилівський, викладачами – професор протоієрей Федір Соколович, протоієрей Василій Гречулевич, Симеон Розов, Кирило Вигура, Костянтин Моравський, Антоній Крупський, Василій Виноградов та ін. [23, с. 6-9]. Вони були виховані в душі синодального російського православ'я, запопадливо виконували волю властей, особливо в справі інкорпораційних інтересів царського самодержавства.

Система навчання в семінарії формувалася поступово. За взірць слугували навчальні плани Київської духовної семінарії. Навчально-виховний процес регулювався розпорядженнями та інструкціями комісії духовних училищ, а з 1840 р. – духовно-навчальним правлінням [2, с. 40]. Семінарія отримувала навчальні плани, розклад занять, конспекти дисциплін, якими користувалися викладачі, перелік підручників тощо. Певні інструкції надавали рекомендації щодо методики викладання. Заборонялося диктувати уроки. Навчання поділялося на дві частини: уроки в класі і виконання домашніх завдань. Здібні учні навчалися один рік, решта – до повного засвоєння предметів (два-три роки) або переводилися до духовних училищ. Головні предмети – богослов'я, філософія і словесність – викладалися латинською мовою, решта – російською. У 1840 р. навчання повністю перевели на російську мову.

Звдяки піклуванню правлячого архієпископа Іоанікія “... семінарія досягла того, що розвивала у вихованців любов до розумової і постійної праці, підготовленість до великотрудного пастирського життя [24, с. 18-19].

Повний курс навчання в Подільській духовній семінарії на початку XIX ст. складався з семи класів. У нижньому граматичному класі учні вивчали скорочений катехізис, чистописання, правопис, російську граматику, першопочаткові латинські слова і латинську граматику (I та II частини) та правила для учнів. У середньому граматичному класі продовжувалося вивчення скороченого катехізису, правопису і російської граматики, святої історії, латинські розмови з граматичним розбором і латинську граматику (III частина). У вищому граматичному класі вивчалися також арифметика, географія, біблійська історія, французька, німецька, польська мови. У класі риторики вивчали російську і латинську риторичку, глумачення недільних і святкових служб, всесвітню й російську історію, чисту математику, грецьку, німецьку, французьку і польську мови. У передостанньому класі викладалися філософські предмети, історія природознавства, фізика і роз'яснення євангелій. Випускний, богословський клас завершувався вивченням богословських наук [19, арк. 15].

Важливим стимулом успішності учнів були екзамени, під час яких перевірялися знання учнів. Вони проводилися наприкінці кожної третини навчального року і називалися “внутрішніми” (перед різдвяними і пасхальними канікулами) і “зовнішніми”, або публічними (перед літніми канікулами). Такі

екзамени заохочували не тільки до навчання, а й до позитивної поведінки, оскільки дуже часто (а перед канікулами завжди) їх відвідував хто-небудь з членів семінарського правління, переважно ректор чи інспектор семінарії. Перевірка екзаменів, як правило, завершувалася конкретними вказівками щодо усунення недоліків у навчальній роботі. Успішних учнів нагороджували похвалами чи подарунками, переважно книжками.

Актуальною була проблема матеріального забезпечення семінарії. Перебуваючи в єпархіальному статусі, навчальний заклад утримувався як за рахунок державних асигнувань, так і на пожертви церковних і світських осіб, підтримки монастирів й надходжень від архієрейського дому. Витрати з бюджету губернії на семінарію в 1801 р. склали 3 тис. рублів [25, арк. 10]. Третина державних асигнувань йшла на оплату праці штатних учителів, решта – на опалення, освітлення, придбання книг, облаштування гуртожитку, придбання одягу та харчів для казеннокоштных учнів.

У семінарії велика увага приділялася забезпеченню учнів навчальною літературою. Учням, які перебували на казенному утриманні, підручники видавалися безкоштовно з книжкового фонду комісії духовних училищ. Решта учнів підручники купувала за свої гроші через училищне начальство. Щоправда, їх для всіх не вистачало. Причин цього було дві: бідність учнів і дуже високі ціни на книги (від 70 коп. до 2 рублів 25 коп.). Навіть у Києві навчальна література була дешевою, і вартість її складала від 43 коп. до 2 рублів 09 коп. [26, арк. 1-3].

У семінарії застосовувалася практика залишення невстигаючих на повторний рік навчання. Були організовані причетницькі класи, в яких учні не ставили великих завдань у досягненні освіти, а готувалися до майбутньої посади причетника. Переведення в такий клас здійснювалося за вказівкою правління семінарії і регламентувалося училищним статутом. Право навчатися у причетницьких класах мали лише учні середніх і вищих відділень та учні, які закінчили курс навчання в училищі, але не переведені у семінарію.

Широко використовувалися різного роду покарання учнів: стояння на колінах, залишення без обіду і шмагання різками. Однак, за новими правилами, керівництво навчальних закладів змушене було вести боротьбу з практикою тілесних покарань. Зокрема у 1827 р. з учителів училища брали підписку про те, що вони не будуть допускати покарань дітей різками [27, арк. 6-7].

У 1810 р. зусиллями й на кошти преосвященного постало двохкласне духовне училище, що функціонувало в приміщенні архієрейського заміського будинку у с.Привороття Кам'янецького повіту [24, с. 109-110]. Училищем управляв представник архієрея. Заклад призначався для сиріт священників і церковнослужителів. Учні готували для роботи в парафіяльних школах, що започатковувалися у великих населених пунктах на противагу уніатським і католицьким школам при монастирях і костьолах [20, с. 50].

У 1817 р. з Подільської духовної семінарії відділилося Кам'янецьке духовне училище. Основою нового закладу стали нижчі класи семінарії. Навчання

в них було своєрідною підготовкою для вступу в семінарію. Для вивчення в училищі були виділені такі предмети, як катехізис, свята історія, арифметика, географія, правопис, російська, латинська, грецька мови, чистописання та співи. Їх викладання велося у нижчому та вищому відділеннях з дворічним курсом для кожного класу [28, с. 131-132].

Поява училища не означала повного відокремлення і припинення всяких зв'язків із семінарією. Воно мало свої навчальні класи у двох приміщеннях семінарії, керівництво і своїх вчителів, але повністю залежало від правління семінарії у вирішенні педагогічних, економічних та інших важливих питань. У компетенцію правління, зокрема, входили прийом й звільнення керівників і вчителів, набір та відрахування учнів, контроль за викладанням дисциплін, використанням виділених коштів тощо. На перших порах існування училища недостатньо освічене духовенство було налаштоване проти освіти, училищної корпорації, особливо начальства. Найбільше труднощів викликало залучення їхніх дітей до навчання. Зважаючи на те, що для більшості священників головним джерелом існування було землеробство, вони вбачали у своїх дітях майбутніх помічників у домашньому господарстві. Тому діти передусім повинні були бути хліборобами, добре розуміти господарську справу, а вже після цього ставати служителями культу.

Не мали можливостей утримувати в училищі та оплачувати навчання своїх дітей причетники. Тому їх діти вчилися переважно у батьків церковного читання та співу і навіть не мріяли про заможніше життя своїх родин. Щоб заставити священників і причетників своєчасно віддавати дітей у духовний заклад, вживалися спеціальні заходи. За розпорядженням єпархіальної влади, благочинні вели облік із зазначенням їх віку і через духовні правління направляли списки в училище [29, арк. 10]. Системного характеру ця робота набрала після поділу єпархії на училищні округи та запровадження контролю з боку духовних правлень, керівництва семінарії і духовних училищ [423, с. 28].

Духовні училища вирізнялися безвихідною бідністю. Вихованці погано одягалися і харчувалися, їм не вистачало підручників, іншої навчальної літератури. У найгіршому становищі перебували учні казенного утримання. На перших порах семінарія виділяла із своїх статків тільки декілька російських рублів на утримання 2–3 учнів училища. У наступні роки кількість таких учнів збільшувалася і у 1822 р. тільки в Кам'янецькому духовному училищі складала 28 повноказених “бурсаків” та 17 напівказених “напівбурсаків”. На одного казенного учня семінарії виділялося лише 34 рублі 28 коп. Утримання казенного учня училища обходилося на півроку 11 рублів 10 коп., а напівказенного – 5 рублів 50 коп. У Барському духовному училищі ці суми були ще меншими, оскільки ціни на продукти харчування там були дешевшими від кам'янецьких [30, с. 38].

На початку XIX ст. був вкрай незадовільний стан духовних шкіл при православних храмах на Поділлі передусім через слабе матеріальне становище парафій, відсутність приміщень для шкіл, а також людей, які б мали знання

та бажання працювати у них. Більшість таких шкіл не мала ніякої постійної фінансової підтримки від державних чи церковних органів, утримувалась за рахунок парафій за умови, якщо священник мав змогу перекопати в цьому парафії. Розвиткові церковнопарафіяльних шкіл заважало також і кріпацтво. Мало хто з поміщиків хотів допомагати православної церкві у справі підвищення рівня писемності серед селян.

Та й освітній стан священників і причетників був дуже низький. Коли в 1831 р., згідно з указом Св. Синоду, в Подільську єпархію був направлений професор Київської духовної академії протоієрей І. Сковрцов, він з гіркотою зазначав в звіті, що з 128 церков Кам'янецького повіту, які він оглянув, тільки 20 священників закінчили курс богослов'я. Третина священників у школах взагалі не вчилася [9, с. 1028]. На початку 40-х рр. XIX ст. в єпархії функціонували 1 семінарія, 4 духовних училища, 1 повітове і 4 парафіяльних училища Міністерства народної освіти [31, арк. 28]. Така ситуація з підготовкою священників, а також відсутність широкої мережі шкіл не дозволяла підвищити освітній рівень населення краю [32, с. 211]. Внаслідок цього за кількістю учнів на 100 осіб населення серед 9 українських губерній в середині 50-х рр. XIX ст. Поділля посідало передостаннє місце – 0,25 (0,23 – Волинь) [33, с. 64].

Наприкінці 30-х рр. царський уряд і Св. Синод вжили конкретних заходів для покращення духовної освіти. Для навчальних закладів видали Статути Вселенської церкви і ввели вчення про отців церкви. Основними підручниками з догматичного богослов'я стали “Виклади Православної віри”, складені східними патріархами, та “Православне віросповідання” митрополита П. Могили. Також було відновлено видання книг митрополита С. Яворського “Камінь віри” та митрополита Філарета “Популярний Катехізіс”. Остання книга була надрукована масовим тиражем і стала шкільним посібником із Закону Божого для всіх навчальних закладів. У 1840 р. в духовних школах були введені такі богословські предмети, як патристика, пастирське і практичне богослов'я. З філософських наук були залишені лише логіка і практична психологія [34, с. 796-797].

Тільки в середині XIX ст., коли розпочалася реформа православних повітових і парафіяльних училищ, на Поділлі розпочався новий етап у розвитку та піднесенні церковнопарафіяльних шкіл. Сприяли цьому, насамперед, ліквідація кріпацтва, зростання освітнього та матеріального рівня духовенства, часткова фінансова підтримка цих шкіл з боку держави, а також керівництво Подільською православною єпархією преосвященним Леонтієм, який піклувався про розвиток навчальних закладів. Начальник Подільської губернської канцелярії в листі до предводителя дворянства просив “перекопати поміщиків, щоб вони взяли до уваги всю важливість цієї справи і неодмінно для себе користь допомагати парафіяльним священникам в організації освіти селянства або хоча б сприяння у виділенні приміщень для шкіл” [17, с. 198, 208].

Тоді в губернії нараховувалося 1241 училище при парафіях, в яких навчалось 18822 хлопчики і 4281 дівчинка [35, арк. 109-212]. Із циркуляру земського

відділення Міністерства внутрішніх справ від 13 червня 1863 р. бачимо, що в Подільському краї діяло 1315 училищ, відкритих при парафіяльних церквах, де навчалось 25,6 тис. хлопчиків і шість тисяч дівчат. За кількістю училищ губернія поступалась лише Тульській (1374) і Київській (1370), а за кількістю учнів – лише Київській [36, арк. 129-130].

В усіх парафіяльних школах вивчали Закон Божий, російське і церковно-слов'янське письмо, іноді арифметику, чистописання, церковний спів, священну історію. Практикувалося також читання скороченого катехізису.

Як вже зазначалося, певні зусилля архієрейського керівництва спрямовувалися на забезпечення духовних навчальних закладів відповідною літературою і створення бібліотек. Їх фонд складався переважно з книг, надісланих комісією духовних училищ і розподілених семінарським правлінням. Це були підручники і навчальні посібники з російської граматики, церковні статuti, священна історія, катехізис, абетка, псалтир, часослов, арифметика, латинська і грецька мови. На придбання книг виділялася частина коштів із загальних фінансів, передбачених на утримання училищ. Вони були невеликими, тому книги купувалися переважно на пожертвування благодійників, церков і монастирів. Бібліотекарі отримували інструкції щодо користування і зберігання книг. Проте рідко в якому з навчальних закладів для бібліотеки виділяли окрему кімнату, здебільшого підручники та інша література зберігалися в кутках, коридорах, а то й на горіщці [37, с. 66-67].

Отже, розвиток системи православної освіти в Подільській єпархії відбувався, незважаючи на матеріальні труднощі. В основному він відповідав інкорпораційним інтересам Російської імперії і виконував важливу ідеологічну функцію у справі підготовки відданих царському самодержавству церковних кадрів і проведенню відповідної духовно-просвітницької роботи серед мешканців регіону.

Список використаних джерел:

1. Лисий, А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії. 1795–1995 / А. Лисий. – Вінниця : Він. єпарх. управління УПЦ, 1995. – 120 с.
2. Смолінський, В. І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі / В. І. Смолінський. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 116 с.
3. Багюшков, П. Н. Подолія – историческое описание / П. Н. Багюшков. – СПб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1891. – XXXI. – 264 с., 99 с.: ил., карты.
4. Симашкевич, М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский : Тип. Подольск. губ. упр., 1872. – 528 с.
5. Верещагіна-Білявська, О. Є. Просвітницька діяльність представників Кам'янець-Подільської дієцезії на тлі релігійної ситуації XIV–XIX ст. / О. Є. Верещагіна-Білявська // Зб. матеріалів Всеукр. наук.-теор. конф. “Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне”. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця : ТОВ фірма “Планер”, 2008. – С. 78-84.

6. Лотоцький, О. Сторінки минулого / О. Лотоцький // Праці українського наукового інституту. Серія мемуарів. – Кн. 3. – Т. XII. – Ч. 2. – Варшава : УНІ, 1933. – 481 с.
7. Степаненко, Г. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) / Г. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України. – 2001. – № 2. – С. 214-227.
8. Дорошенко, Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко // Передмова І. О. Денисюка. – Львів : Світ, 1991. – 576 с. (“Пам’ятки історичної думки України”).
9. О ревизии протоиреем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // Описание документов западно-русских митрополитов: в 2-х томах. – СПб. : Синод. тип., 1907. – Т. 2, 1701–1839. – 1632 с.
10. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. – 328 с.
11. Кам’янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА), ф. 228, оп. 1, спр. 1315, 44 арк.
12. Сливка, П. Г. Освіта на Поділлі в 20-х – 30-х роках XIX ст. / П. Г. Сливка, В. В. Серкізюк // Матеріали ІХ-ої Под. іст.-краєзн. конф. / Ред.кол.: Винокур І. С. (голова), Дарманський М. М. (заступник голови), Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я., Трубочанінов С. В. (наукові редактори), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. – Кам’янець-Подільський : Кам.-Под. міська друкарня, 1995. – С. 190-192.
13. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 260/1839, спр. 38, 8 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 250/1839, спр. 28, 4 арк.
15. Сірополко, С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
16. ЦДІАК України, ф. 1711, оп. 1, спр. 116, 78 арк.
17. Пономарьов, А. П. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.: іл.
18. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К. : УРЕ АН УРСР, 1972. – 630 с.
19. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 64, оп. 1, спр. 1, 55 арк.
20. Причишин, С. Подільські духовні школи кінця XVIII – середини XIX ст. (до 210-ої річниці заснування Подільської Духовної Семінарії) / С. Причишин // Православ’я на Поділлі. Матеріали наук.-практ. конф. – Кам’янець-Подільський : Дзвін, 2009. – 117 с.
21. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 319, 172 арк.
22. Сецинский, Е. Древнейшие православные церкви в Подолии / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1889. – № 2-3; 1890. – № 16-17; 1890. – № 37-42; 1892. – № 27-28.
23. К столетию воссоединения Подолии с Россией. Сборник статей, печатавшихся в Подольских епархиальных ведомостях под редакцией свящ. Е. Сецинского. – Каменец-Подольск : Тип. губ. правления, 1893. – 176 с.
24. Ровінський, В. Православіє на Подолі. Історичні нариси / В. Ровінський, О. Миханчук. – Кам’янець-Подільський : Дзвін, 1995. – 176 с.

25. КПМДА, ф. 226, оп. 79, спр. 7145, 15 арк.
26. ДАХМО, ф. 315, оп. 2, спр. 27, 3 арк.
27. ДАХМО, ф. 64, оп. 1, спр. 2, 291 арк.
28. Олесницький, И. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах / И. Олесницький // ПЕВ. – 1891. – № 7, ч. неоф. – С. 131-150; № 21, ч. неоф. – С. 419-434; № 22, ч. неоф. – С. 437-453; 1892. – № 2/3, ч. неоф. – С. 42-55.
29. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 298, 57 арк.
30. Столетний юбилей Подольской духовной семинарии. 1798–1898 гг. – Каменец-Подольский : Типография С.П. Киржацкого, 1899. – 211 с.: ил.
31. ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 104, 785 арк.
32. Шульгин, В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863) / В. Шульгин. – К. : [б.и.], 1864. – 268 с.
33. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.; іл.
34. Тальберг, Н. История Русской Церкви. Духовное просвещение / Н. Тальберг. – N.Y.Jordanville : НТМ. Тип. прп. Иова Почаевского, 1959. – 925 с.
35. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 4759. Відомості про стан церковно-парафіяльних шкіл Подільської єпархії за грудень 1861 року, 1861–1862 рр., 58 арк.
36. КПМДА, ф. 67, оп. 1, спр. 34, 130 арк.
37. Святненко, А. Діяльність Волинської єпархії в просвітницькій сфері (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / А. Святненко // Історія. Філософія. Релігієзнавство. Науковий журнал. – 2009. – № 3. – С. 62-67.

Резюме

В статтє на основе архивных, документальных и исторических материалов освещен процесс становления и развития православного образования в Подольском регионе после присоединения края в состав Российской империи в конце XVIII и в период 50-х годов XIX в.

Ключевые слова: Подолие, епархия, православная образование, духовная семинария, духовные училища, приходские школы, церковно-учебные заведения, русификация.

Одержано 5 квітня 2012 року